

«ПРАВО НАРОДУ» В КОНСТИТУЦІЙНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ ТА ЙОГО МІЖНАРОДНЕ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ СИСТЕМИ ПРАВ ЛЮДИНИ І ДЕМОКРАТІЇ

В статті обґрунтовується, що в основу правової системи громадянського суспільства і її незмінного супутника – правової держави – має бути покладено не тільки розподіл гілок влади, єдність громадянина, спільноти і права, їхню правову рівність перед законом у правовій системі. Їхньою основою та гарантією якісного функціонування як на міжнародному, так і на національному рівнях, є права народу й нерозривно пов'язана з ними система прав людини.

Ключові слова: право народу, права людини, Білль про права, правова держава, громадянське суспільство, фундаментальні права і свободи, судова влада.

Право народу на охорону особи, житла, паперів і майна від необґрунтованих обшуків і арештів не повинно порушуватися. Жоден ордер не повинен видаватися інакше, як за наявності достатньої підстави, підтвердженої присягою або урочистою заявою; при цьому ордер повинен містити докладний опис місця, підмета обшуку, осіб або предметів, що підлягають арешт – **ПОПРАВКА IV до Конституції США (1791 р.)**.

Метою дослідження є системний аналіз змістовних, структурних і функціональних характеристик **“прав народу”** як основи інститутів правової системи, суспільного і державного явища, а також можливостей його методологічного застосування в юридичній теорії, науковому пізнанні, дослідженні процесів структурування, функціонування і розвитку громадянського суспільства і правової держави. Досягнення цієї мети потребує звернення до історії правової думки і до сучасної законотворчої діяльності, де і викристалізувалося уявлення про феномен, який отримав назву **“право народу”**. Метою аналізу є визначення ключових рис правових основ і механізмів їх побудови, з тим, щоб вони стали продуктом вільної громадянської спілки людей і знаходилися під їх контролем, розробити комплекс практичних заходів щодо підтримки розвитку інститутів правової системи як засобу соціалізації держави та захисту прав і свобод громадян.

В сучасній Україні проблема правової системи опинилася в центрі політико-правових досліджень та дискусій. Поняття **“права людини”** та **“правова система”** емко увійшло у понятійний апарат теорії держави і права, політології, соціології, конституційного права тощо. Цього не скажеш про явище **«права народу»**, яке є здобутком англо-американської правової моделі і в значній мірі є фундаментом формування ґрунтовних основ **“прав людини”**.

Останнім часом на різних рівнях і з різних приводів часто вживаються терміни **“права людини”**, **“правова система”**, **“громадянське суспільство”** і **“правова держава”** в контексті реформування системи державного управління, створення механізмів гарантування прав людини як на національному, так і міжнародному рівнях. При цьому одні виходять з бажання підкреслити, що, проголосивши себе суверенною і незалежною, Україна стала демократичною правовою державою, з розвиненим громадянським суспільством, а інші – з прагнення довести, що побудова такого типу суспільства і держави є справою більш віддаленої перспективи.

Хоча сучасна українська дійсність характеризується невисоким рівнем правової і політичної культури, правовим нігілізмом, слабкістю демократичних традицій і навичок. У зв'язку з цим доречним є звернення до зарубіжних наробок та досвіду по створенню ефективно діючої правової системи, зокрема, у США. Однак і нині дискусійними залишаються саме поняття “правова система забезпечення громадянських прав” і його сутнісні ознаки. Відкритими залишаються і питання щодо етапів становлення, різновидів інститутів, форм взаємодії з державою, перспективи інститутів правової системи. Така наукова невизначеність стримує процес реалізації правової і політичної реформи, якої давно потребує Україна.

В сучасній правовій науці та юриспруденції створено низку фундаментальних праць, які забезпечують ґрунтовну методологічну основу для осмислення поняття, явищ і форм розвитку сучасної правової системи та міжнародної системи права. Зокрема, це ідеї та наукові доробки таких дослідників, як В. Нерсисянц, Б.О. Кістяківський, М. Козюбра, О. Копиленко, А. Колодій, Р. Павленко, Р. Патнем, В. Погорілко, П. Рабінович, К. Роде, В. Селіванов, Ш. Смід, В. Тацій, Р. Ціппеліус, І. Шапіро, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, В. Авер'янов, В. Андрейцев, А. Батіфоль, Р. Белламі, П. Бельди, Ю. Габермас, В. Горбатенко, А. Заєць, В. Кампо, Дж. Кін, О. Лафонтен, Г. Луф, Р. Патнем, В. Погорілко, К. Роде, С. Рябов, О. Скрипнюк, Ш. Смід та інші.

В Англії ще в XIV столітті склалося розділення правової системи на «право» у власному сенсі і «справедливість» або «*право справедливості*». «Право» (у тому сенсі, в якому цей термін вживається в конституціях) об'єднує норми загального (прецедентного) права і статутного права (законодавства, що кодифікує). «Право справедливості» з'явилося в Англії як доповнення до загального права – коли для вирішення суперечки не знаходилося відповідного розпорядження в загальному праві, сторона могла звернутися за «справедливістю» до короля [4,259]. Такого роду скарги передавалися на розгляд лорд-канцлерові. Поступово були створені особливі «суди справедливості», що діяли на основі широкого розсуду суддів і вдягалися свої рішення переважно у форму судових наказів, що забороняють яку-небудь дію. Згадка в Конституції США про те, що федеральні суди вирішують справи, засновані на «*праві і справедливості*», є віддзеркаленням правових традицій Англії. «*Право справедливості*» з'явилося в Англії як доповнення до загального права – коли для вирішення суперечки не знаходилося відповідного розпорядження в загальному праві, сторона могла звернутися за «справедливістю» до короля. Такого роду скарги передавалися на розгляд лорд-канцлерові. Поступово були створені особливі «суди справедливості», що діяли на основі широкого розсуду суддів і вдягалися свої рішення переважно у форму судових наказів, що забороняють яку-небудь дію.

«Мій будинок – моя фортеця», – свідчить старовинна англійська приказка. У. Пітт-старший, відомий державний діяч Великобританії XVIII століття, виступаючи в парламенті в 1763 році, так розвинув цю думку: «Найбідніша людина може оголосити про непокору владі корони, знаходячись в стінах своєї хатини. Вона може бути розвалищем з дахом, що здригається від вітру, і пронизливими їй наскрізь протягами, в неї можуть уриватися буря і дощ, але король Англії в неї увірватися не може. Вся його сила кінчається біля порогу старого житла» [5,260]. Проте американці знали про численні зловживання королівською владою: у Великобританії так звані «загальні ордери» (що не містили імен осіб, що підлягають арешту, або вказівки місця обшуку) широко використовувалися представниками корони в масових облавах, арештах і обшуках, направлених проти політичної опозиції; у самих американських колоніях королівським чиновникам видавалися безстрокові «загальні ордери» на безперешкодні обшуки жителів і торгових помешкань під приводом виявлення контрабандних товарів [1,202].

Серед англійських запозичень у правовій системі США, наприклад, *інститут журі*; також у Конституції США не розкрито поняття «Справи адміралтейської і

морської юрисдикції», про які вона згадує. Укладачі Основного закону США просто запозичували британську термінологію. У Англії до «морської юрисдикції» відносилися всі справи, що виникали у зв'язку з судноплавством у відкритому морі, а до «адміралтейської» – справи, пов'язані з державним регулюванням перевезень вантажів, змістом портів, рибальством. Сучасне зведення норм адміралтейського і морського права США (закони і прецеденти) регулює всі правовідносини, що виникають у зв'язку з морським і річковим судноплавством, перевезенням вантажів по воді, управлінням портами і тому подібне.

Конституція США, прийнята у 1787 році, є *першою писаною і водночас впровадженою у державно-правове життя конституцією в історії людства* та основою сучасної правової системи Сполучених Штатів. Вона була прийнята ще в той час, коли майже у всьому світі панував монархічний устрій. Основи демократії існували лише в небагатьох європейських країнах. Ця Конституція з'явилася на світло майже за два роки до Великої французької революції. Для свого часу вона безумовно була видатним за своїм демократизмом документом хоча б тому, що вона оформила створення на американському континенті єдиної великої демократичної республіки. Суспільна свідомість США схилилася до необхідності встановлення міцної федеральної демократичної держави – «досконалішого Союзу», як сказано в преамбулі до Конституції.

Конвент, що розробив і прийняв Конституцію, зібрався в травні 1787 року у Філадельфії. 55 делегатів Конвенту (від 12 з 13 штатів), що засідав під головуванням Джорджа Вашингтона, являли собою хоча і невеликі, але вельми значні збори. Згодом американські історики, включаючи і наших сучасників, неодноразово висловлювали думку, що в США неможливо було б повторно зібрати таку представницьку колегію просто за браком належних розумів. Учасників Конвенту самі американці шанобливо іменують «батьками-засновниками». Дійсно, делегатами Філадельфійського конвенту були вибрані видатні державні і політичні діячі, учені, філософи, юристи. Досить назвати декілька імен: Джордж Вашингтон, Олександр Гамільтон, Бенджамін Франклін, Джеймс Медісон, Едмунд Рандольф, Джеймс Вільсон.

Перед засновниками правової системи і Конституції США було поставлено потрійне завдання: створити правову систему ефективної, звітної і контрольованої суспільством влади, створити «досконаліший Союз», надійно гарантувати права громадян і власників. На закритих засіданнях Конвенту

У фундамент правової конституційної системи США покладено три основні політико-правові принципи – *розділення влад, федералізм і судовий конституційний нагляд*. Жоден з них в самій Конституції прямо не згаданий, але вони мають на увазі і втілені в її різних розпорядженнях [3,15].

Принцип розділення влад, трансформований американським правовим мисленням в систему «заборон і противаг», припускає організаційну незалежність трьох «гілок» державної влади – законодавчої, виконавчої, судової і розмежування між ними відповідних функцій. При цьому потрібно відзначити, що засновники Конституції ніколи не подумували про створення якоїсь тривладності – системи трьох повністю незалежних одна від одної влад. Для практичного здійснення цієї влади вони створили механізм взаємодіючих (за допомогою «заборон і противаг») органів, які вважалися носіями відповідно законодавчої, старанній і судовій владі. На федеральному рівні три «галузі» влади представлені конгресом, президентом і Верховним судом.

Розподіл влади як принцип американської правової системи і державності, що припускає відносну самостійність найвищих органів влади по відношенню один до одного, виражає демократичні початки державного ладу США. Розділення законодавчої, виконавчої і судової сфер державного управління перешкоджає зосередженню влади і тим самим не допускає зростання тиранії.

Другий правовий принцип – *федералізм* також в самій Конституції не згаданий, але витікає з її положень. Правова система США встановила систему дуалістичного федералізму, в основі якої лежить жорстке розмежування сфер компетенції Союзу і суб'єктів федерації – штатів. Утворення першої в світовій історії федерації було актом величезного значення. Американський федералізм пройшов довгий і складний шлях розвитку, суть якого полягала в боротьбі, що продовжується до цих пір, між сепаратизмом і централізмом.

Третій доктринальний принцип правової державно-політичної системи США – *конституційний нагляд*. Такого роду нагляд реалізується судовою владою відносно двох інших «гілок» влади, а його величезне значення для розвитку американського суспільства полягає в тому, що суди визнають невідповідними Конституції і тим самим недійсними закони конгресу, акти виконавчої влади. Тенденції розвитку конституційного механізму і американської державності багато в чому визначаються рішеннями судів.

Повноваження, які не делеговані Сполученим Штатам цією Конституцією і користування якими не заборонене нею окремим штатам, зберігаються відповідно за штатами або за народом. ПОПРАВКА X (1791 р.). Конституція ніде не згадує федералізм, проте його принципи є ключовими для тієї форми державного пристрою США, яка з ратифікацією Конституції прийшла на зміну Конфедерації. Не згадуючи «федерацію» текстуально, Основний закон припускає її в багатьох своїх положеннях. Так, Конституція сама по собі, без поправок, достатньо детально визначила статус Союзу і його суб'єктів, розмежувавши компетенцію федерального уряду (в особі його найвищих органів) і штатів і встановивши співвідношення прав федерації і складових її штатів. Відповідні розпорядження містяться в ст. I, III, IV, VI. Аналіз цих статей дозволяє обрисувати формальні рамки наочної компетенції Союзу, в суміжних сферах – параметри «співпадаючих» повноважень Союзу і штатів, а за цими межами – права суб'єктів федерації, що «зберігаються», «залишкові». Конституція містила також перелік певних заборон, адресованих як Союзу, так і штатам, а деякі з них адресувалися тільки штатам. Поправка X, таким чином, фактично не вносила нічого нового в первинну схему розмежування повноважень. Мета ухвалення поправки X (так само як і попередньої, поправки IX) полягала в тому, щоб розсіяти побоювання прихильників прав штатів і послідовної охорони буржуазно-демократичних прав і свобод громадян, що центральний уряд зможе безперешкодно робити замах на права, не перераховані в Конституції. Поправка X «зберегла» всі такі права за «штатами або за народом».

Американська Конституція, встановивши систему дуалістичного федералізму, в його основу поклала, на перший погляд, жорстке розмежування сфер компетенції Союзу і штатів. Розділ 8 ст. I містить перелік предметів правового регулювання, що відносяться до виняткової компетенції федерального уряду. Решта всіх предметів регулювання, не згадані в переліку, згідно поправці X, відносяться до компетенції штатів. Найважливіші з них – проведення виборів; регулювання усередині-штатної торгівлі; встановлення системи органів місцевого управління; організація охорони здоров'я, правосуддя, охорони громадського порядку; ухвалення і зміна законів і конституцій штатів.

Проте ця схема розмежування повноважень між Союзом і штатами в конституційній практиці доповнюється поряд положень, що коректують, своїм існуванням «зобов'язаних» в першу чергу розпливчатості формулювань самої Конституції. Так, величезне значення для розширення реального об'єму повноважень федерального уряду придбала завершальна частина розд. 8 ст. I, що дозволила закріпити принцип повноважень, що «маються» на увазі, відповідно до якого всі знов виникаючі предмети правового регулювання відносяться до компетенції Союзу. Крім того, існує сфера «співпадаючих» повноважень Союзу і штатів; до їх числа відноситься ухвалення законів і їх застосування, оподаткування, витрачання грошей на підтримку

«загального благоденствуювання», позики, організація правосуддя, регулювання організації і діяльності банків і корпорацій, придбання власності для суспільних цілей. Встановлюючи певні заборони для федерального уряду в його діяльності по відношенню до штатів (розд. 9 ст. I), Конституція одночасно забороняє штатам певні дії: вступати в міжнародні договори, випускати гроші, містити озброєні сили в мирний час, приймати закони, що порушують договірні зобов'язання, встановлювати податки на товари, що імпортуються, позбавляти громадян «рівного захисту законів» і права голосувати, порушувати федеральну Конституцію і не виконувати федеральні закони.

Поправка X перестала вважатися абсолютним «гарантом» недоторканності прав штатів, і американський федералізм останньої третини ХХ сторіччя має мало загального з тією системою відносин між Союзом і штатами, яка моделювалася «батьками-засновниками». В процесі історичного розвитку США в рамках американського федералізму відбулася різка зміна фактичного балансу повноважень на користь Союзу: стара децентралізація поступається місцем централізації. В той же час централістські тенденції зустрінуті в багнети значною частиною різноманітних економіко-політичних угруповань, які традиційно використовували в своїх інтересах можливості державних органів штатів. *Судова влада Сполучених Штатів не повинна тлумачитися так, щоб розповсюджуватися на яке-небудь позовне виробництво, засноване на праві або справедливості і розпочате або таке, що ведеться проти одного з штатів громадянами іншого штату або громадянами або підданими якої-небудь іноземної держави.*

ПОПРАВКА XI (1795 р.) – йдеться про **іммунітет штату** від судового переслідування приватною особою. Ухвалення цієї поправки було викликане тим, що в 1793 році Верховний суд США, виходячи з розпорядження розд. 2 ст. III Конституції про те, що судова влада США розповсюджується на спори «між яким-небудь штатом і громадянами іншого штату», прийняв до свого провадження позов, пред'явлений штату Джорджія громадянином Північної Кароліни. Громадськість і політичні діячі в штатах були шоковані таким рішенням суду, оскільки воно було розцінене як зневага до прав штатів та «неможливості використовувати свою свободу вступу до договору, щоб заподіяти їм (штатам) шкоду». У 1937 році у справі *West Coast Hotel Co. v. Parrish* Верховний суд підкреслив: «Конституція не говорить про свободу договору, вона говорить про свободу і забороняє позбавлення волі без належної правової процедури... Гарантія свободи не позбавляє від законодавчого контролю ту широку сферу активності, яка складається з договірних відносин, і не заперечує за державою можливості передбачати обмеження гарантій».

У результаті в системі американського федералізму іноді виникали кризові явища. Основний «порок» територіально-політичної організації США – постійно зростаюча суперечність між економіко-географічною і федеральною структурами. Криза федералізму не подолана, хоча для цього приймаються достатньо енергійні заходи. У США за останні роки з'явилися різні теорії («кооперативного федералізму», «горизонтального федералізму», «федералізму без Вашингтона», «нового федералізму» та ін.), за допомогою яких намагаються модернізувати існуючу федеральну систему. Як правило, в основі цих теорій лежать ідеалістичні постулати політичного плюралізму. Сучасна американська федерація невимірно далека від гармонії «досконалішого Союзу», обіцяного прийдешнім поколінням американців в преамбулі до Конституції. Союз піддається протиборчим тенденціям, в яких тенденція до централізму, що поряд з федералізмом є іманентно властивою цій державності є наразі переважаючою. Таким чином, межа між сферами компетенції Союзу і штатів навіть з погляду букви Основного закону зовсім не володіє абсолютною визначеністю. На практиці вона вельми рухома, і фактичні відносини між федеральною адміністрацією і штатами розвиваються по лінії постійно зростаючого централізму, хоча бували періоди і позаднього руху. Наприклад, в другій половині ХІХ століття і в перші десятиліття ХХ століття Верховний суд більшою мірою підкреслював важливість прав штатів, що «зберігалися», необхідність збалансованого

розділення компетенції штатів і Союзу. З кінця 30-х. років нинішнього сторіччя у зв'язку з потребами суспільно-державного розвитку, Верховний суд поступово переглядає свої позиції, роблячи акцент на зміцнення повноважень федерального уряду, перш за все тих, що «маються на увазі», – «іманентних».

Формулюючи положення правової системи, засновники США керувалися й іншими політико-правовими ідеями, демократичними ідеалами і цінностями. Тут і республіканський лад, і всезагальний захист приватної власності, і теорія суспільного договору, і «природні» права і свободи громадян, і панування права, і політичний плюралізм, недовіра до влади уряду і її обмеження. У своїй сукупності ці ідеї відображені на скрижалях доктрини конституційного права США і утворюють зведення принципів американського конституціоналізму і правової системи. Сама правова система та Конституція (включаючи *Білль про права*) є видатним демократичним механізмом, що втілює окреслені ідеали конституціоналізму. Примітно, що, як тільки Конституція була ратифікована, практично кожна людина в Америці негайно сприйняла її як документ, контролюючий її долю. Конституція США – прагматичний за своєю суттю документ юридично-правової та державно-політичної системи є еталоном демократії і справедливості. Американці можуть справедливо пишатися міжнародним значенням своєї Конституції.

Інститут *Великого журі* у США та багатьох інших країнах є прямим запозиченням з правової системи Англії. Велике журі – це зняряддя судової і каральної політики держави. Велике журі (*Grand jury*) – розширена колегія присяжних; вона так іменується на відміну від *малого журі* (*petit jury*) – колегії присяжних, що бере участь в судовому розгляді справи по суті і вирішальною питання про винність підсудного. Велике журі, що бере участь у федеральному судочинстві, повинне полягати не менше ніж з 16 і не більше ніж з 23 присяжних. Якщо мале журі вирішує в судах першої інстанції питання про винність підсудного, то Велике журі виступає як колегіальний орган віддання під суд осіб, підозрюваних в скоєнні злочину. Велике журі – це залишок середньовічної форми участі англійських громадян у відправленні правосуддя: суддя, що регулярно приїжджав, збирав найбільш добросовісних місцевих обивателів, вислуховував їх скарги на місцевих «відважних людей» і тут же творив розправу [9,49].

Біллем про опалу в англосакській системі права називається законодавчий акт, яким призначається той або інший вид покарання конкретній особі або конкретним особам. Білль про опалу також не був американським винаходом, бо він застосовувався в Англії ще в XV столітті разом з імпічментом. У Америці часів розробки і ухвалення Конституції білль про опалу розумівся «по-англійськи», про що свідчить його тлумачення відомим американським правознавцем Дж. Сторі: «Біллі про опалу... є такими спеціальними актами легіслатури, якими призначається страта особам, імовірно винним в скоюванні тяжких злочинів, таких як державна зрада і *фелонія*, без виголошення звинувачувального вироку в порядку звичайної судової процедури. Якщо акт призначає покарання м'якше, ніж позбавлення життя, він іменується біллем про покарання і визикування» [4,126]. У конституційному праві США під біллем про опалу розуміється і білль про опалу у власному сенсі слова, і білль про покарання і стягнення.

Включення в Конституцію заборони на біллі про опалу переслідувало мету усунути можливість позасудової репресії, здійснюваної законодавчим органом на основі визнання «явної» і не доведеної в звичайному судовому порядку провини особи. У період після другої світової війни конгрес прийняв деякі закони, що забороняли прийом на роботу в певні організації осіб з «неугодними» уряду політичними поглядами. Верховний суд був вимушений оголосити ці закони антиконституційними «біллями про опалу». І явно як білль про опалу, врозріз з Конституцією, конгрес прийняв закон Маккарена 1950 року, направлений проти комуністів. Конституція забороняє конгресу приймати закони *ex post facto*, тобто закони, що «мають зворотну силу». Цей вираз по-

різному розумівся і тлумачився в історії США. Під час розробки і ухвалення Конституції в поняття «Законои, що мають зворотну силу», включалися всі закони – як кримінальні, так і цивільні, – дія яких розповсюджувалася на правовідносини, що виникли до їх ухвалення. У подальшому суди роз'яснили, що конституційна заборона відноситься тільки до кримінальних законів.

До середини 1960-х років Верховний суд США у справах, в яких оскаржувалася протиправна поліцейська тактика допитів підозрюваних, не застосовував положення поправки V про неприпустимість примушення до дачі свідчень, а відміняв окремі звинувачувальні вироки у справах, де визнання були вирвані тортурами, допитами «третього ступеня» або іншими методами примушення, на інших конституційних підставах. Особливе значення для громадянина має можливість звернутися до «привілею проти самозвинувачення» на стадії поліцейського розслідування – під час допитів в поліції, після арешту або затримання. Поліцейські для отримання визнання від підозрюваного удаються часто до протизаконних методів: застосуванню насильства, використанню інтенсивних методів допиту (допит «третього ступеня»), активному психологічному тиску, шантажу і залякуванню. Вирвані подібними методами самообвинувачення підозрюваного визнання залучаються до справи і можуть бути покладені в основу звинувачення і подальшого засудження людини.

У 1966 році у справі *Miranda v. Arizona* Верховний суд, виходячи з положення поправки V про неприпустимість примушення громадянина до надання свідчень, що самообвинувачують, встановив загальне правило допиту підозрюваного. Громадянинові, затриманому поліцією за підозрою в скоєнні злочину, повинно бути перш за все пояснено, що він має право не надавати свідчень взагалі; поліція зобов'язана також роз'яснити затриманому, що він має право запросити адвоката на допит, що адвокат буде призначений, якщо затриманий бідний, і що його свідчення, якщо він добровільно погодиться їх дати, можуть бути використані проти нього на суді як звинувачувальні докази. Суд встановив, що порушення даного правила поліцією спричиняє за собою виключення визнання з матеріалів справи і безумовну відміну звинувачувального вироку, навіть якщо в справі були інші, окрім свідчень обвинуваченого, доказу провини. Це правило почало іменуватися «**правилом Міранди**», а оголошення підозрюваному про його права – «**попередженням Міранди**» [2,176].

«Правило Міранди» викликало різко негативну реакцію поліцейських чинів, звинувачувальної влади і всіх тих політичних діячів, які в жорстких поліцейських методах вбачають єдино надійний спосіб зміцнення правопорядку. Вони звинуватили Верховний суд в лібералізмі по відношенню до правопорушників, в тому, що своїм рішенням суд «зв'язав руки» поліції, допустив можливість звільнення обвинуваченого «від відповідальності із-за недотримання поліцією «процесуальних формальностей». Проте чи дійсно так сильно «зв'язали руки» поліції нові, але достатньо елементарні (з погляду загальноновизнаних принципів правосуддя) вимоги, як це затверджували прихильники «жорстких» методів боротьби із злочинністю? Багато американських дослідників вказують на обставину, відмічену ще Р.Кларком, який писав, що «в одних юрисдикціях ці розпорядження взагалі, як правило, не виконуються – таких більшість, в інших – їх виконують не у всіх випадках і, нарешті, в третіх – виконують неправильно» [5,264].

Верховний суд своїм рішенням прагнучи присікти грубі порушення законності в поліцейській практиці, підняти професіоналізм поліції в справі добування доказів, який часто багато в чому зводився до професійного «вибивання» інкримінуючих підозрюваного свідчень (це зараз є вагомою проблемою й в Україні), утвердив такий леліаний сучасною американською юриспруденцією «**привілей проти самозвинувачення**». Водночас, у подальшому Верховний суд США (у своєму консервативному складі), враховуючи можливості зловживання ним, визначив і «**обставини виключних звужень**» значення «Привілея проти самозвинувачення» стосовно поліцейських

допитів підозрюваних. Так, суд встановив, що звинувачення має право дискредитувати свідчення обвинуваченого в суді, оповіщені під час процесу, які заперечують дані ним на слідстві свідчення, навіть якщо ці свідчення були отримані поліцією з порушенням «правила Міранди» і були виключені з матеріалів справи як доказу провини. Не відмовляючись від «правила Міранди» формально, суд іноді підриває його фактично і створює прецеденти, що розширюють свободу маневру для поліції і можливості правозастосовуючих органів нехтувати «правилом про виключення доказів». Але настільки ж періодично розширює (за ліберальної більшості у складі Верховного суду) значення «Привілею проти самозвинувачення». Тобто це правило знаходиться у стані «динамічної рівноваги» відповідно до тенденцій суспільних процесів та актуальності того чи іншого обсягу «запиту» індивіда, громадськості і держави стосовно рівноваги між правами особи та загальносуспільними інтересами і потребами. Ця динамічна рівновага є значним досягненням для правової системи і правничої практики.

Клаузула про «**належну правову процедуру**» зазнала і в своєму суто «судопроцедурному» призначенні певну трансформацію в тлумаченнях Верховного суду. Як наголошувалося на початку коментаря до цього розділу поправки XIV, Верховний суд аж до 1960-х років утримувався від «нав'язування» конкретних стандартів «належної правової процедури» органам кримінальної юстиції в штатах. Проте Верховний суд під головуванням Е. Уоррена узяв курс на те, щоб розповсюдити федеральні гарантії правосуддя і прав обвинуваченого на судочинство в штатах. Як наслідок, практично всі процесуальні гарантії, що містяться в Біллі про права (у поправках IV, V, VI і VIII до Конституції), до кінця 1960-х років стали необхідним умовою «належної правової процедури» в судах і правових органах штатів.

Поступово концепція «**матеріальної належної правової процедури**» була поширена Верховним судом на деякі інші сфери соціального життя, які виходять за рамки безпосереднього економічного інтересу, але зачіпають інші загальні інтереси в підтримці видимості справедливого правопорядку в американському суспільстві. На підставі поправки XIV Верховний суд створив доктрину «фундаментальних прав і свобод» людини, до яких суд спочатку відносив цивільні свободи і політичні права, що прямо згадані в Конституції і формально охороняються від свавілля з боку властей Біллем про права. Зв'язавши воєдино положення поправки XIV про «належну правову процедуру» і «рівний захист законів», суд розширив поняття «Фундаментальних прав», віднісши до цієї категорії такі права людини, які не тільки прямо згадані Конституцією, але і мають на увазі нею, витікають з її духу [11,115].

Особливу активність у цьому напрямі виявив Верховний суд, коли у ньому головував Е. Уоррен (1953-1969 рр.). На основі ідеї конституційних прав, що «маються» на увазі, Верховний суд до «**фундаментальних прав**» відніс усі права і свободи, закріплені Конституцією, а також ряд з них, сконструйованих ним самим: права, пов'язані з недоторканністю особистого життя громадян, право вільного пересування і вибору місця проживання, право на брак, на звернення до суду, на участь у виборах і деякі інші. На відміну від «локнерівського періоду», коли консервативний Верховний суд, демагогічно маніпулюючи положеннями про «належну правову процедуру», атакував соціально-економічне законодавство у збиток інтересам більшості американських громадян, період ліберального «суду Уоррена» характеризувався тим, що ці положення, навпаки, не використовувалися.

Велике значення у формально-юридичному закріпленні расового рівноправ'я і підриві правової бази ганебної системи сегрегації зіграло оновлене тлумачення клаузули про «**рівний захист законів**» Верховним судом під головуванням Е. Уоррена. У 1954 році в політично знаменитому рішенні у справі *Brown v. Board of Education* суд оголосив, що сегрегація публічних (тобто тих, що утримуються державою) шкіл штату йде врозріз з конституційним положенням про «рівний захист законів»: «Роздільні системи освіти за

своєю суттю нерівні». Майже дев'яносто років історії знадобилося країні, щоб її найвищий судовий орган (не конгрес, не уряд) через рішення по конкретній суперечці узяв на себе політичну відповідальність і видав розпорядження про реалізацію конституційних встановлень [12,43]. «Суд Уоррена» піддався за це найзапеклішим нападкам расистської Америки, лунали заклики до імпічменту самого Ерла Уоррена. Але суд був підтриманий прогресивною громадськістю, що побачила в прецеденті у цій справі правові можливості політичної боротьби з расизмом. Расистській системі «роздільних, але рівних» можливостей був нанесений перший, вельми відчутний удар. Е. Джінджер, ветеран руху прогресивних юристів за демократичні права, підкреслювала, що рішення 1954 року, «ймовірно, є найважливішим вирішенням Верховного суду Сполучених Штатів з тих, які він приймав з якого-небудь питання в ХХ столітті. Поза сумнівом, це найважливіша державна акція у встановленні рівності з тих пір, коли поправки періоду Реконструкції сформулювали права, завойовані неграми в Громадянській війні... Рішення відображало формулювання і цілі поправок XIII, XIV і XV» [5,65].

Особливо загрозовано для завоювань американців у сфері демократичних прав і свобод виглядає опір «ліберальному» прочитанню Конституції, деякими представниками вищих ешелонів влади (що характерно для владарів усіх країн). У. Ф. Сміт, що займав пост генерального атторнея США, в одному зі своїх публічних виступів заявив буквально наступне: «...Процес збільшення числа прав, що мають на увазі Конституцією і необмежена судова перевірка їх реалізації зайшли дуже далеко. Ми опираємося цьому розширенню» [4,267]. Риторика і практична політика уряду у сфері охорони прав громадян в наші дні підтверджують всі побоювання, якими диктувалося включення поправки IX в Білль про права. У результаті такого роду політики судової влади, та і всієї держави в цілому в США спостерігається різке соціальне розшарування. «...Наша прихильність рівності обмежена і вибіркова... У нас мало відчуття прихильності соціальної і економічної рівності» [11,342].

Перерахування в Конституції певних прав не повинне тлумачитися як заперечення або применшення інших прав, що зберігаються народом. ПОПРАВКА IX (1791 р.). Це означає – **неприпустимість обмеження прямо не згаданих Конституцією прав громадян.** Включення даної поправки в Білль про права диктувалося побоюваннями, що перелік гарантій має рацію і свобод, що міститься в попередніх поправках, може зрозуміти як вичерпний. У такому разі, затверджували супротивники сильної центральної влади, уряд вільно узурпуватиме ті «права народу», які прямо не вказані в Конституції і поправках. Американці тієї епохи мислили категоріями природного права і знаходилися в полоні уявлення про те, що права людини «природні», даровані їй Богом, а не державною владою. Таким чином, поправка IX. по задумах поборників позитивного закріплення прав громадян, стала свого роду «правилом тлумачення» Білля про права, що встановлює межі влади уряду відносно прав і свобод американців.

Поправка IX використовується судами в конституційних спорах з приводу об'єму і змісту прав громадян. Хоча, як відзначає професор права Дж.Або, «у деяких обраних колах юристів-інтелектуалів згадка в бесіді поправки IX завжди викликає усмішку» [14,86], проте потенціал поправки IX виявився в деяких судових справах, що викликали широкий суспільний резонанс. Так, в 1965 році Верховний суд узяв цю поправку на озброєння, щоб підтвердити реальне існування певних прав поза конституційним переліком. У рішенні у справі *Griswold v. Connecticut* суд визнав недійсним закон штату Коннектикут, що забороняє на території цього штату застосування протизаплідних засобів, оскільки такий закон порушує право громадян на недоторканність їх особистого життя («*прайвеси*»). Тим самим Верховний суд, удавшись до поправки IX, сформулював право на охорону «прайвеси», хоча само воно в Конституції ніде не згадане: «Поправка IX демонструє віру авторів Конституції в те, що існують фундаментальні права, які не перераховані відкрито по-перше восьми по-

правках, а також їх намір, щоб перелік передбачених в них прав не сприймався як вичерпний» [12, 129].

Рішення Верховного суду у справі Грізвольда залишило глибокий слід в американській юриспруденції і конституційній практиці. Закріпивши право людини на охорону «прайвеси», суд дав в руки демократично настроєних американців хоч би теоретичний конституційний аргумент проти будь-якого роду вторгнень держави у приватне життя громадян. При цьому суд підтвердив існування «фундаментальних прав» людини, які «маються на увазі» Конституцією. Доктрина «фундаментальних прав» має обмежений характер, але і вона дозволяє прогресивним юристам відстоювати в судах права громадян від відвертих посягань реакційних елементів. Саме тому розширювальне тлумачення судами **Білля про права** викликає крайнє роздратування консерваторів.

Автори Білля про права у поправці IV переслідували мету утвердити в новій державі принцип недоторканності особи і житла. Норма поправки IV, як і інших поправок, що стосуються процесуальних гарантій правосуддя і прав особи, була продуктом історичного досвіду американців, приватновласницьких, індивідуалістичних уявлень про взаємини особи і держави. Крім того, поправка IV разом з іншими положеннями Конституції була втіленням ідеї про недоторканність приватної власності. Принцип неприпустимості посягання на власність, виражений, зокрема, в забороні «*порушувати володіння*» (*trespass*) без згоди власника або без законної підстави, є одним з догматів загального права. Ідея всесвітньої правової охорони приватних інтересів як основа поправки IV була розвинена Верховним судом у ряді його принципово важливих рішень. Поступово в практиці Верховного суду США вироблялася концепція, згідно якої поправка IV надає конституційну охорону не тільки і навіть не стільки приватній власності (її недоторканність гарантує достатнє число інших конституційних норм), скільки приватного життя громадян, свободі людини від непомірного і неправомірного втручання держави у всі ті сфери його приватного життя, які об'єднуються в американській юриспруденції поняттям «*прайвеси*» (*privacy*). Власне, розвиток концепції права на «прайвеси» не протирічить ідеї охорони приватних інтересів поправкою IV, оскільки ці інтереси є органічною частиною «прайвеси».

Поправка IV складається з двох частин. Перша частина в чисто декларативній формі проголошує «право народу» на недоторканність особи, житла, майна, особистих паперів і документів; необґрунтовані арешти і обшуки порушуючи це право забороняються. Друга ж частина поправки є спробою сформулювати практичні гарантії даного конституційного права. Чисто семантичний аналіз поправки дозволяє укласти, що автори Білля про права, природно, допускали можливість «обґрунтованих», тобто правомірних, обшуків і арештів [10, 67]. Обшук або арешт правомірний, коли на його вчинення виданий ордер; у свою чергу, правомірність ордера ставиться в залежність від «достатньої підстави», наявності якої необхідна для видачі ордера і повинне бути підтверджене присягою або урочистою заявою; ордер на обшук правомірний також тільки у тому випадку, коли він містить докладний опис місця обшуку, а ордер на арешт громадянина або вилучення предметів, пов'язаних із злочином, – докладний опис особи, підмета арешту, або предметів, що підлягають вилученню. Поправка не вказує, на кому лежить відповідальність за видачу ордерів, хто визначає «достатність підстав» для видачі ордера, хто виконує ордери, наскільки детально повинні складатися описи місць обшуку, а також що підлягають арешту осіб або предметів, ступінь абсолютності встановлюваних нею правил, чи можуть бути з них виключення. Інакше кажучи, поправка IV не встановила твердих критеріїв обґрунтованості арештів і обшуків. Конкретизація невизначених формулювань була залишена на розсуд законодавця і судової влади. Тому впродовж всієї історії США фактичний нормативний зміст розпоряджень поправки IV постійно змінювалося, а реальне значення гарантій недоторканності особи і житла багато в чому визначалося практичною діяльністю

«виконавців закону» – поліцією, відомствами державного звинувачення, слідчо-розшуковими органами та іншими правозастосовуючими установами.

Поправка IV (**Білль про права**) до Конституції США покликана попередити можливі зловживання владою урядом, з якими так часто доводилося стикатися самим колоністам і їх предкам в монархічній Великобританії.

Наказ *habeas corpus* є одним з якнайдавніших інститутів англосакського права, що органічно влився в правову систему американської республіки. *Habeas corpus* – це традиційне найменування судового наказу, який адресується посадовій особі, що відповідає за вміст заарештованих в місцях позбавлення волі; наказ наказує доставити поименованого в нім громадянина до суду і повідомити про час і причини його арешту. На суддю в цьому випадку покладається обов'язок перевірити законність і обгрунтованість арешту; якщо суддя встановить, що арешт був проведений без достатніх підстав або порушуючи встановлені правила, він зобов'язаний негайно звільнити громадянина. Використане в Конституції формулювання положення про наказ *habeas corpus* припускає, що кожен громадянин може безперешкодно звертатися до суду з клопотанням про видання цього наказу.

Конституційна заборона припиняти дію наказу *habeas corpus* не має конкретного адресата. Включення його в статтю, присвячену законодавчій владі, дає підставу припустити, що дана заборона звернена до конгресу і припинення дії цього наказу є прерогативою законодавчої влади. Проте історичні прецеденти показують, що до тимчасової відміни цієї конституційної гарантії удавалася виконавча влада. Так, вперше дія наказу була припинена на основі розпорядження президента А. Лінкольна на початку Громадянської війни 1861-1865 років. Ця акція була зустрінута багатьма з незадоволенням, тому президент заручився підтримкою конгресу, який прийняв спеціальний закон. Згодом дія наказу *habeas corpus* припинялася виконавчою владою тричі (у Південній Кароліні в 1871 р. для боротьби з бандами ку-клукс-клана, на Філіппінах в 1905 р. і на Гавайських островах в 1941-1944 рр.), але у всіх випадках на основі відповідного законодавчого акту. Тому можна стверджувати, що припинення дії *habeas corpus* входить в сумісну компетенцію законодавчої і виконавчої «гілок» влади.

Сама правова система та Конституція (включаючи Білль про права) є видатним демократичним механізмом, що втілює окреслені ідеали конституціоналізму. Примітно, що, як тільки Конституція була ратифікована, практично кожна людина в Америці негайно сприйняла її як документ, контролюючий її долю. Конституція США – прагматичний за своєю суттю документ юридично-правової та державно-політичної системи є еталоном демократії і справедливості. Американці можуть справедливо пишатися міжнародним значенням Конституції. Судовий нагляд, породжений духом Конституції, міцно вріс в правову систему США, став дієвим інструментом практичної політики і одночасно символом конституціоналізму. Конституція США створювалася для захисту інтересів громадянського суспільства, захисту найпершої американської свободи – свободи громадян, приватнопідприємницької діяльності і найпершого класичного права – права приватної власності [13,51].

Разом з тим дух американської революції і боротьби за незалежність додав правовій системі та Основному закону США демократичні риси. Більшість його положень є прогресивними і понині зберігають демократичну форму. Реальна втіленість конституційних ідеалів і принципів – це проблема, довкола якої в усьому світі ведеться гостра правова і політична боротьба. І саме США надають вагомий приклад та досвід планомірного, хоча й конфліктного втілення прав народу та прав людини як головної домінанти і суспільно-громадянського, і державно-правового розвитку. У програмних документах більшості партій США надана примітна в цьому сенсі оцінка американської Конституції: сучасне і тим більше майбутнє суспільство в Америці гарантує і повинне гарантувати громадянам «усі свободи, передбачені Біллем про права», «максимальне

розширення демократії на основі демократичних традицій і інститутів американського народу» [13, 210]; при демократичному ладі в США індивідуальні свободи, гарантовані Біллем про права збережені і розширені. У цій якості постають теоретичні напрацювання інститутів державної і правової системи США, які розглядаються як методологічні та теоретичні передумови різнобічного, предметно зумовленого процесу осягнення цих інститутів як цілісного міжнародного феномену гарантування і забезпечення прав народу і людини у взаємодії з владою і державою.

Література

1. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Р. Арон. – М. : Прогресс, 1993. – 303 с.
2. Беллами Р. Три моделі прав і громадянства / Р. Беллами // Лібералізм : антологія. – К. : Смолоскип, 2002. – 456 с.
3. Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники / Э. Геллнер. – М. : Республика, 1995. – 222 с.
4. Зінченко В. В. Громадянське суспільство: шляхи, форми та перспективи (соціально-філософські ідеї і політико-правові тенденції сучасності) / В. В. Зінченко. – К. : Карпук, 2007. – 468 с.
5. Зінченко В. В. Роль моделі гарантії громадянських прав у державному управлінні США для формування нормативістики міжнародної системи прав людини / В. В. Зінченко // Право та управління. – 2012. – № 1. – С. 259-269.
6. Кін Дж. Громадське суспільство. Старі образи, нове бачення / Дж. Кін. – К. : К.І.С. ; АНОД, 2000. – 191 с.
7. Козловски П. Гражданское общество и государство: неизбежный правовой дуализм / П. Козловски. – М. : Наука, 1998. – 368 с.
8. Оніщенко Н. М. Правова система: Проблеми теорії і методології / Н. М. Оніщенко. – К. : НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. – 352 с.
9. Патнем Р. Творення демократії: традиції громадської активності / Р. Патнем. – К. : Основи, 2001. – 302 с.
10. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство і демократична правова держава: проблеми взаємовпливу / Г. П. Щедрова. – К. : Інститут системних досліджень освіти, 1994. – 51 с.
11. Brugger W. Liberalismus, Pluralismus, Kommunitarismus. Studien zur Legitimation des Grundgesetzes. – Berlin: Duncker/Humblot, 2002. – 393 p.
12. Brugger W. Menschenwürde, Menschenrechte, Grundrechte. – Baden-Baden: Nomos, 1997. – 389 p.
13. Habermas J. Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaat, – Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 2003. – 704 p.
14. Rode K. Geschichte der europäischen Rechtsphilosophie. – Dusseldorf/Köln: Bachem, 2004. – 320 p.